

Για την αθλιότητα των μέσων «επικοινωνίας» και την υπέρβασή της

«Ούτε τα στοιβαγμένα μαθηματικά
ούτε των κροκοδείλων η αλυσιδωτή λάμψη
ούτε ο έρωτας του μέλλοντος
ούτε της ηλεκτρονικής
αφασίας η πλατειά δικαιοσύνη
τίποτε δεν μπορεί να νικήσει
το μάγο της φυλής»

Νίκος Καρούζος, Ο γύρος του θανάτου (1969)

1

Στο κείμενο αυτό επιχειρούμε να προσεγγίσουμε πλευρές της ιδεολογικής χρήσης που υφίστανται τα συστήματα επικοινωνίας και νέας τεχνολογίας, εν γνώσει του ότι και αυτή η απόπειρα αποτελεί αναπόφευκτα μέρος του ιδεολογικού λόγου. Βεβαίως δε μας διαφεύγουν οι αναλογίες και οι διαφορές στον τρόπο σύστασης και λειτουργίας των ηλεκτρονικών μέσων μαζικής «επικοινωνίας» (mass media), των πολυμέσων (multi media), των οικουμενικών τεχνολογικών και πληροφοριακών δικτύων. Χωρίς ν' αδιαφορούμε για την πρόδηλη διασύνδεσή τους με γνωσιολογικές, πολιτισμικές, ηθικές και αισθητικές κατηγορίες και αξιολογήσεις, η προσοχή μας εστιάζεται σε απαντήσεις που αφορούν στην επιρροή των μέσων στην ατομική και συλλογική συνείδηση. Υποτυπωδώς διατυπώνουμε εναλλακτικές σκέψεις αντίθετης υφής από τον ιδεολογικό πουριτανισμό που διαχέεται στην περιορούσα ατμόσφαιρα. Ταυτόχρονα, απομακρύνονται και από το σημερινό status υποταγής στους χυδαίους «νόμους της προσφοράς και της ζήτησης», τους οποίους διαμορφώνουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ψυχαγωγίας και «επικοινωνίας», τεχνολογικών προϊόντων και πληροφοριακών δικτύων. Στη σύνθεση και τη διάδοση του προκειμένου μηνύματος αξιοποιήσαμε ως ένα βαθμό εφαρμογές των τεχνολογικών επιτευγμάτων, τα οποία κρίνουμε.

Στις παρεμβάσεις που αναφέρονται στα ηλεκτρονικά mass media αλλά και στις εφαρμογές της τηλεματικής κυριαρχεί η γενικολογία, παρά τις λιγοστές ενδιαφέρουσες τοποθε-

τήσεις¹. Συνήθως υπερτονίζονται υπαρκτές «θετικές» λειτουργίες. Άλλοτε εξορκίζονται με αφορισμούς και δεν αναλύονται τα αρνητικά επακόλουθα που προκύπτουν παγκοσμίως από την άναρχη εμπορευματοποιημένη γιγάντωση των τηλεοπτικών καναλιών και των πληροφοριακών αγωγών. Έτσι, μάλλον παρακάμπτεται η ουσία ενός προβλήματος το οποίο επιδρά μεταξύ άλλων στην οντολογία της κοινωνίας: το ποιόν που έχει η χρήση των ελεύθερης ροής πληροφοριών στα μ.μ.ε. και στα οικουμενικά δίκτυα «επικοινωνίας». Πρόβλημα που σε ομαλές συνθήκες δεν επιδέχεται οριστικές απαντήσεις και δογματικές οριοθετήσεις. Διότι δεν αρκεί το γεγονός ότι η τεχνολογία των επικοινωνιών και της πληροφόρησης αίρει το μονοπώλιο που έχει μια προνομιά ελίτ στη μόρφωση και στον πολιτισμό, για να εκδηλωθεί η ικανότητα των εφαρμογών της, των «απελευθερωτικών μαζικών μέσων». Ικανότητα η οποία, κατά τον εισηγητή του όρου (1970) Hans Magnus Enzensberger, εκδηλώνεται με την ενθάρρυνση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων, της αυτοέκφρασης και της αυτο-κινητοποίησης, της ενεργοποίησης της ατομικής και συλλογικής συνείδησης. Ο ίδιος στοχαστής δεν παραλείπει να υπογραμμίσει εμφαντικά τη διαρκή αντίφαση που εντοπίζεται στην απελευθερωτική δυνατότητα των μαζικών μέσων και στη σημερινή (στρεβλή) χρήση που υφίστανται².

Οι αναλυτές κατακεραυνώνουν ή επαινούν, ανάλογα με τις φιλοσοφικές και κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις, την τεχνολογία των μέσων —πιο εύκολα τις «αληθείς» ή «ψευδείς» πληροφορίες, τις «κακοήθεις» και «ευτελείς» ή «χρηστές» και «εκλεκτές», «ψυχαγωγικές» ευκαιρίες— που παρέχουν οι εφαρμογές της. Αλλά οι περισσότεροι επισημαίνουν τις επιπτώσεις της σύγχρονης μικροηλεκτρονικής τεχνολογίας, χωρίς να προβληματίζονται για τη στενή σύνδεση της εργασίας με την τεχνολογία και, κυρίως, για το συνειδητό μετασχηματισμό και των δύο. Οι διανοητές που οφείλουν πολλά στα ρεύματα της μαρξιστικής θεωρίας ή στη Σχολή της Φρανκφούρτης και στις επεξεργασίες για την αποξένωση/αλλοτρίωση επιμένουν στην αναγκαιότητα να ενσαρκωθεί στις σύγχρονες κοινωνίες ο ιδεότυπος του homo universalis. Η δυνατότητα υπάρχει, αλλά δέχεται πλήγματα από τις ταξικές ή τις αλλοτριωτικές τεχνολογικοκρατικές κοινωνικές δομές. Συγχρόνως, σε μια οπτική που γειτνιάζει με τις προηγούμενες, «μια από τις τεχνολογικές πλευρές της άσκησης της εξουσίας βάζει στο παιχνίδι και τις επικοινωνίες και την πληροφόρηση/πληροφορία». Επισήμανση της οποίας τα πρωτεία ο Κορνήλιος Καστοριάδης αποδίδει στον Lewis Mumford (1934)³.

Υπάρχουν, επίσης, φιλελεύθεροι διανοούμενοι και οπαδοί συντηρητικών ιδεολογιών που επικαλούνται ως άλλοθι ή παραπέμπουν αόριστα για την κατάσταση που επικρατεί στην (αν-)ηθικότητα των «ανθρώπων των δικτύων» ή των απλών χρηστών —ιδίως αυτή που διαπερνά την ενημερωτική και ψυχαγωγική λειτουργία των μέσων «επικοινωνίας». Συνήθης —ανομολόγητη— αφετηρία των συλλογισμών τους είναι η περιφρόνηση προς τη φανταστική υπέρβαση της δοσμένης πραγματικότητας, ίσως από την πίεση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης προς το αντίπαλο δέος. Έτσι, ο ψυχαγωγικός ρόλος των μέσων «επικοινωνίας» δεν κατανοείται ως συστατικό μέρος μιας —αναγκαίας μεν, αλλά προβληματικής ως τώρα— διεύρυνσης την οποία επιβάλλεται να λάβει το περιεχόμενο και η σημασία της έννοιας «ψυχαγωγία». Αναγκαία διεύρυνση ως απάντηση στο βιοψυχικό φαινόμενο της κόπωσης από τις δραστηριότητες στο εργασιακό ή οικογενειακό περιβάλλον⁴. Προβληματική, διότι ιδίως οι τηλεθεατές παρακινήθηκαν να καταναλώσουν και έμαθαν πια να ξαναζητούν

το καθημερινό μερτικό τους από «βία, σεξ και εντυπωσιασμό» — πράγμα που αποτελεί «μια σίγουρη συνταγή, πάντα ικανή να γοητεύσει το κοινό· και αν αυτό κουραστεί, αρκεί ν' αυξηθεί η δόση»⁵. Τελευταία συνδυάζεται με επιλεκτικές μέχρι ανοησίας «προσφορές» δώρων, βραβείων, επάθλων χρηματικών. Ήδη και στα πληροφοριακά δίκτυα — μέσα στην ιδιαιτερότητά τους — διακινούνται με αυξητικές τάσεις πληροφορίες πολιτικής προπαγάνδας, βίας και σεξ.

Σε αναλύσεις σχετικές με τα τηλεοπτικά μηνύματα υποτιμάται η διαπίστωση ότι η τηλεόραση «ζει στο παρόν· δε σέβεται το παρελθόν και δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον για το μέλλον». Προπάντων αποσιωπάται το βασικό αίτιο που επενεργεί προς αυτή την κατεύθυνση: στόχος της τηλεόρασης είναι «να πουλήσει. Είναι στην ουσία ένα εμπορικό εργαλείο. Οι αξίες της είναι οι αξίες της αγοράς· η δομή και το περιεχόμενό της είναι αντανακλάσεις αυτής της λειτουργίας»⁶. Εμπειρικά προκύπτει ότι η πληροφόρηση, η ενημέρωση, η ψυχαγωγία, η διαπαιδαγώγηση κατόντησαν πρόσχημα στα χέρια των αφεντάδων του C.N.N., του άτυπου ευρωπαϊκού καρτέλ των μ.μ.ε. (Μπερλουσκόνι, Ρινγκιέρ, Κιρχ, ρούπερτ, Μπάι-σαιμ κ.ά.), των γνωστών μεγαλοϊδιοκτητών των ελληνικών μ.μ.ε. σ' ό,τι αφορά την ελληνική επικράτεια. Δικαιολογημένοι είναι, συνεπώς, όσοι προβληματίζονται από πού πηγάξει η εξουσία των κύκλων αυτών που «έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει και να υποβάλλει έμμεσα και επιτηδείως τη θέλησή της, δηλαδή ουσιαστικά τη θέληση εκείνων στους οποίους ανήκουν ή οι οποίοι ελέγχουν ή χειρίζονται» τα συγκεκριμένα μ.μ.ε.⁷

Ήδη στα 1970, για την αντίθεση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών μηνυμάτων στη μαζική «επικοινωνία», ο H.M. Enzensberger θεωρεί ότι «επιβάλλεται τεχνητά με οικονομικά και διοικητικά μέτρα»⁸. Κατά καιρούς συμβαίνει να δημοσιοποιούνται, λιγοστές έστω, πληροφορίες για τις οικονομικές και πολιτικές συσσωματώσεις «στυλοβατών της δημοκρατίας» και για τις ενέργειές τους που διαμορφώνουν ένα συγκαλυμμένο ολοκληρωτισμό, τη στιγμή που επικαλούνται τη νομιμότητα και τη διαφάνεια. Κατ' αναλογία, οι λεωφόροι της πληροφορίας/πληροφόρησης διασχίζουν τα πληροφοριακά δίκτυα πλούσιων πόλεων και περιφερειών, αγνοώντας την υπόλοιπη φτωχή ανθρωπότητα. Σε τελευταία ανάλυση, μέσα από αδιαφανείς διαδικασίες ένας «παγκόσμιος τεχνο-ολοκληρωτισμός αναπτύσσεται σήμερα, όλο και λιγότερη γνώση παράγεται για να γίνει αντικείμενο διαλογισμού από τους ανθρώπους και όλο και περισσότερη πληροφορία παράγεται για να χρησιμοποιηθεί από τα διεθνοποιημένα δίκτυα των πολυεθνικών και των αναπτυσσόμενων χωρών με σκοπό να τους προσδώσει εξουσία, μερίδια σε νέες αγορές, αναπτυξιακά οφέλη και ισχυρότερη θέση στο διεθνή καταμερισμό εργασίας»⁹.

Πριν στείλουν σε «στρατόπεδα πληροφορικής αναμόρφωσης» τους διανοητές που κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, οι ζηλωτές των νέων τεχνολογικών συστημάτων οφείλουν να τεκμηριώσουν την απάντηση στο ερώτημα που αφορά στην αδυναμία των λαών και εθνών να ενημερωθούν, να επικοινωνήσουν με τη μεσολάβηση των μ.μ.ε. και των ηλεκτρονικών δικτύων «επικοινωνίας». Μέχρι σήμερα είτε τα μονοπώλια των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών είτε τα ολιγοπώλια των ιδιωτικών προώθησαν μια ελεγχόμενη κατασκευή και ροή πληροφοριών. Αλλά ελεύθερη, πολυφωνική, ισότιμη επικοινωνία των μαζών και των εθνών αναμεταξύ τους — ιδίως των ανίσχυρων όπου γης — δε βιώνουμε. Στο έδαφος των κοινωνιών της πληροφορίας φύονται ακανθώδη προβλήματα. Έτσι, το

80% των εδρών των μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιριών βρίσκεται συγκεντρωμένο σε τρεις πόλεις: Νέα Υόρκη, Τόκιο, Λονδίνο. Το 40% των ανθρώπων που κατοικούν στον πλανήτη διαβιώνει μόλις με το 3,5% του παγκόσμιου εισοδήματος. Μόνο 1 στους 5.000 κατοίκους της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής είναι συνδεδεμένος με το Internet και μηδενικό σχεδόν είναι το ποσοστό για τους κατοίκους της Αφρικής¹⁰. Η γραμμική αντίληψη της προόδου και της ευημερίας —κατάλοιπο του Διαφωτισμού και του θριαμβεύοντος αστισμού— δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Αν μια βασική κοινωνική λειτουργία, η επικοινωνία, προϋποθέτει την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των μελών της κοινωνίας ή και της παγκόσμιας κοινότητας, η ταξική δομή των κοινωνιών, ο μαζικός πολιτισμός και η έκπτωση της μαζικής δημοκρατίας εμποδίζουν, αναστέλλουν τη συλλογικότητα και την ανθρώπινη επαφή. Φυσικά, η τηλεοψία ή και ο τρόπος παραγωγής και διανομής της τεχνολογίας δεν ευθύνονται αποκλειστικά, αλλά ενισχύουν οπωσδήποτε την απομόνωση και τους πρωτογονισμούς στα επίπεδα της λογικής και της ηθικής. Συγχρόνως, η «μονοδιάστατη σκέψη υποστηρίζεται συστηματικά από τους τεχνικούς της πολιτικής και από τους χορηγούς μαζικών πληροφοριών», υποδεικνύει από τα 1964 ο Herbert Marcuse στο *Μονοδιάστατο Άνθρωπο*. Ο φιλόσοφος αυτός αποκαλύπτει το «γεμάτο υποθέσεις γλωσσικό τους σύμπαν, τις οποίες οι ίδιοι (οι χειριστές των πληροφοριών και των μαζών) επαληθεύουν», επαναλαμβάνουν και υπαγορεύουν στους πολλούς. Έτσι, σήμερα πολλοί αναρωτιούνται αν ο σιωπηλός πολίτης της χώρας ή του πλανήτη είναι θύμα των μ.μ.ε. —αυτών των «μοντέρνων σοφιστών» του Pierre Bourdieu— ή «καλός» μαθητής τους. Αρχετοί αποφεύγουν την κοπιαστική έρευνα για το ζήτημα, χαρακτηρίζοντάς τον δεσμότη της «εικονικής πραγματικότητας» (virtual reality), νομάδα στην έρημο της επικοινωνίας, αντάρτη με όπλο το τηλεχειριστήριο, δυναστευόμενο από τη χαμένη σημασία των λέξεων, εξουσιαζόμενο από τη γνώμη-δημοσκόπηση (χωρίς ουσιαστική γνώση), απατημένο από την ψευδαίσθηση της «ελεύθερης» εκλογής καναλιών, δικτύων, μηνυμάτων.

Το θέμα επιδέχεται πολλές προσεγγίσεις. Όμως, σύμφωνα με μια εφημερίδα, ο σιωπηλός άνθρωπος και πολίτης δεν είναι το υποκείμενο της ιστορίας, εφόσον η κοινωνία της πληροφορίας/πληροφορικής —«μια κοινωνία για πλούσιους, λευκούς με ακαδημαϊκή μόρφωση», κατά το *Newsweek* του Απριλίου του 1995— δεν εδράζεται στην απαιτούμενη διαφάνεια, ισότητα και έμπρακτη δυνατότητα όλων να είναι διαμορφωτές και χρήστες της νέας τεχνολογίας και των πληροφοριών. Εκτός αυτών, η πλειοψηφία των χρηστών έχει εξοικειωμένη επαφή με τα επικοινωνιακά δίκτυα και, συνεπώς, θέση μειονεκτική στο σύστημα της τεχνολογίας, ώστε δύσκολα μπορούν ν' αποφύγουν «τα μηνύματα σκουπίδια και τη χειραγώγηση από το σύστημα μετάδοσης»¹¹. Στην οπτική αυτή προσγράφονται και οι οδυνηρές αναλογίες ανάμεσα σε όσα απορρέουν από το σημερινό τρόπο δόμησης των επικοινωνιακών δικτύων και των πολυμέσων με την επικοινωνιακή ηθική της τηλεόρασης. Αυτή η ηθική στην περιγραφή του Κωνσταντίνου Τσουκαλά «είναι η ηθική της εκλαΐκευσης, η ηθική της αφανταδόρικης εκφοράς των ιδεών, η ηθική της περιήληψης, η ηθική του μέσου σε αντιδιαστολή με το περιεχόμενο»¹².

Κατ' αναλογία γίνεται ανεκτός ο διαχωρισμός αυτών που έχουν τηλεόραση, τηλέφωνο, ηλεκτρονικό υπολογιστή, modem και όσων δεν έχουν τις συσκευές και τη μόρφωση για τη

χρήση αυτών. Πρόκειται για μια μορφή «ηθικής της πεποίθησης» που μένει έκθετη, επιπλέον, διότι προβάλλει και επιζητεί την πραγμάτωση ως ιδεώδους της κοινωνίας της πληροφορίας/πληροφορικής κάτω από την πίεση της ιδεολογίας και με αδιαφορία για το κοινωνικό έλλειμμα: η αποσύνδεση της χρήσης των πληροφοριών, των ψηφιακών σημάτων και όλων των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων από τον εντεινόμενο παγκόσμιο οικονομικό ανταγωνισμό —παρόλο που αυτός βασίζεται ολοένα και περισσότερο στην πληροφορική— συνιστά μια πτυχή της ιδεολογικής προσέγγισης της πραγματικότητας και κατασκευής της πλαστής συνείδησης. Ακολουθεί, συμπληρωματικά, ο απολυτοποιημένος εκθειασμός της κοινωνίας της πληροφορικής, σε αντίθεση με τους κοινωνικούς αποκλεισμούς που βιώνουν οι παρίες όλου του πλανήτη —όπως και με όσα προβλήματα θα προκύψουν από στρεβλές και μη ορατές εφαρμογές των επικοινωνιακών και τεχνολογικών δικτύων στη γνώση ή στον εργάσιμο και μη εργάσιμο χρόνο.

2

Στην εκπνοή του 20ού αιώνα οι εμπειρίες και οι εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο πείθουν και τον πλέον δύσπιστο: είναι αδήριτη ανάγκη η ριζική αναθεώρηση της στάσης που τηρούν πρωτίστως η κοινωνία των πολιτών και τα κοινωνικά κινήματα ως προς τη σύνθεση, τη διαχείριση, την πολιτισμική και ηθική ποιότητα των μηνυμάτων, ως προς τις λειτουργίες των επικοινωνιακών δικτύων και μέσων. Στα 1964 ο καναδός Marshall McLuhan εκτοξεύει την πρόκληση «το μέσο αποτελεί το μήνυμα», αφού στην οπτική του τα νέα μαζικά μέσα «επικοινωνίας» και η τεχνολογία τους αναβαθμίζονται οντολογικά ως περίπου ανεξάρτητες δυνάμεις. Σ' αυτόν τον τεχνολογικό ντετερμινισμό, όπως έχει επισημανθεί¹³, τα μαζικά μέσα ως αντικειμενοποιημένα δημιουργήματα του ανθρώπου «αντί να είναι τρόπος σύνδεσής του με τον κόσμο, καθίστανται τα ίδια ο πραγματικός του κόσμος». Αλλά σε μια διαλεκτική αντιμετώπιση κατανοείται με την πάροδο δεκαετιών ότι ο τρόπος επικοινωνίας δε μεταφέρει απλώς νοήματα και μηνύματα. Καθορίζει, επίσης, τη μορφή και το περιεχόμενο, συγχρόνως με τη διαφοροποίηση που υπέδειξε ο Adorno μεταξύ εκπεμπόμενου μηνύματος και προσλαμβανόμενου. Προπάντων, συντελεί αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης του δέκτη, όχι βεβαίως με αιτιοκρατικό τρόπο. Ή, χειρότερα, ο τρόπος διαμεσολαβημένης «επικοινωνίας» τείνει να υποκαθιστά τις κοινωνικές σχέσεις και αναφορές της παθητικοποιημένης πλειοψηφίας σ' ολόκληρη την οικουμένη. Γεγονός που απορρέει όχι από το ίδιο το μέσο «επικοινωνίας», αλλά από τις θελήσεις των επιτήδειων χθεσινών, σημερινών, αυριανών ιδιοκτητών και χειριστών του.

Ίσως στις προηγούμενες δεκαετίες είχαμε την άνεση να σχολιάζουμε ότι «η υπερτελειοποίηση των μέσων επικοινωνίας αποτελεί ταυτόχρονα μιαν υπόσχεση ελευθερίας και μιαν απειλή καινούριας δουλείας»¹⁴. Όμως σήμερα —και όσον αφορά στον άνθρωπο, που νοείται ως ενότητα αντιθέσεων, προσδιορισμών και δραστηριοτήτων— μόνον η απειλή της δουλείας αρχίζει να λαμβάνει σάρκα και οστά. Τα σύγχρονα μέσα «επικοινωνίας» «συντείνουν στην εμπορευματοποίηση των στοιχείων της κατανάλωσης και του αριθμού των αναγκών στις ρευστές μορφές κοινωνικής ζωής»¹⁵. Αποτελούν τμήμα των κοινωνικών δομών

που αναπαράγουν τον ανορθολογισμό, την ισοπέδωση, την αδρανοποίηση, τον εξουσιαστικό μονόλογο. Γι' αυτό πυκνώνουν οι ρεαλιστικές τοποθετήσεις όσων αντιλαμβάνονται ότι η ραγδαία εξάπλωση της πληροφορικής δε συνιστά ορθόημο ριζοσπαστικών κοινωνικών στρωφών και δε συνεπάγεται την επικράτηση του γνωστικού-ορθολογικού στοιχείου μέσα στην κοινωνία¹⁶. Ανάλογοι είναι οι προβληματισμοί όσων στοχαστών, όπως ο Θεόφιλος Βέικος¹⁷, ανησυχούν για «τα δίχτυα των προκαταλήψεων και των ολοκληρωτικών παραστάσεων για τον κόσμο» που απλώνονται στην οικουμένη. Όσων αναζητούν ως διέξοδο στη σημερινή αποκαρδιωτική «νέα τάξη πραγμάτων», στο μέσον περιφερειακών συγκρούσεων, εθνικισμών, κοινωνικών αποκλεισμών, καθολικά έγκυρες αρχές ορθοπραξίας για την εφαρμογή των οικουμενικών δικαιωμάτων.

Ο Jurgen Habermas, άλλοι φιλόσοφοι και θεράποντες των επιστημών του ανθρώπου επιχειρούν τη θεμελίωση της ηθικοπολιτικής πρακτικής στην «επικοινωνιακή ορθολογικότητα», η οποία προϋποθέτει —εκτός από την εγκατάλειψη των παραδοσιακών κοσμοθεωριών και του δογματισμού τους— επιχειρήματα διυποκειμενικής εγκυρότητας και συναίνεσης. Όμως, τόσο αυτή η προσέγγιση όσο και άλλες ριζοσπαστικότερες, για να τύχουν υλοποίησης, έχουν ανάγκη τον κοινωνικό συντονισμό των κυριαρχουμένων. Αλλά ο μετασχηματισμός του συλλογικού ασυνείδητου των κυριαρχουμένων σε κοινωνική κινηματική δυναμική αποτρέπεται από τη βασική ιδεολογική λειτουργία των media. Αυτή, κατά μια άποψη, «συνίσταται μάλλον στη διαδικασία κοινωνικής απονεύρωσης μέσα από τον έλεγχο του ελεύθερου χρόνου, την απομόνωση και τη δημιουργία του ατομικού καταναλωτή, παρά από τις επιμέρους όψεις αυτού που καταναλώνεται»¹⁸. Όσους ύμνους κι αν ανατέμπουν ευκαιριακοί δημοσιολόγοι ή βαθυστόχαστοι μελλοντολόγοι στην «ηλεκτρονική δημοκρατία», απουσιάζουν σήμερα στοιχεία καθοριστικά για τη διαμόρφωση του συνειδητού πολίτη σ' όλα τα μήκη και πλάτη της γης: η γενικευμένη ορθολογική χρήση των νέων τεχνολογικών και επικοινωνιακών δυνατοτήτων, η ανανέωση και η διεύρυνση της δημοκρατικής συμμετοχής αλλά και η στοιχειώδης υποδομή για μια αξιοπρεπή διαβίωση.

Κατακάθεται, λοιπόν, ο κουρνιαχτός του κυβερνοφιλελευθερισμού και των ψεύτικων ελπίδων. Αποκαλύπτεται η οικτρή γύμνια και φτώχεια της μισής ανθρωπότητας που —όσο φαίνεται απλοϊκό επιχείρημα άλλο τόσο είναι αληθινό— δεν μπόρεσε να κάνει ακόμη ούτε απλό τηλεφώνημα, ενώ την ίδια ώρα η Microsoft ελέγχει επισήμως το 35% του λογισμικού υλικού στον κόσμο. Καταδεικνύεται η αδυναμία του πληροφορικού καπιταλισμού να εγγυηθεί την ισότητα και την ελευθερία, να ανεχθεί την αντίσταση στις ιδεολογίες του πολέμου, της βίας, του εθνικισμού, του ρατσισμού¹⁹. Με αφορμή αυτά, το αντιφατικά «ελεύθερο κι αναρχικό» Internet πολιορκείται από «κανονισμούς» που υπαγορεύουν πρωτίστως κρατικά και ιδιωτικά συμφέροντα. Η παντοδυναμία των επικοινωνιακών συστημάτων, αν διευρύνουμε τα όρια της διαπίστωσης του Regis Debray²⁰ για τα οπτικοακουστικά μέσα, «αποβάνει παράγοντας απορρύθμισης των μηχανισμών της δημοκρατικής εντολής». Σταθερά αξιοποιούνται για τη συρρίκνωση της πολιτικής σχέσης —ως αποτέλεσμα κι όχι αίτιο της κρίσης των πολιτικών θεσμών— από τις πολυεθνικές εταιρίες μικροηλεκτρονικής παραγωγής, διαφήμισης και διανομής καταναλωτικών πληροφοριακών προϊόντων. Όταν οι εκπρόσωποι τους ευαγγελίζονται μια δήθεν άμεση δημοκρατία στους καταναλωτές αυτών των προϊόντων, στην πραγματικότητα προωθούν ένα «σύστημα διαρκών ψευδοδημοφρι-

σμάτων σε τοπικό, μόνο, επίπεδο, από το οποίο διαφεύγει πάντα τόσο το γενικότερο πλαίσιο όσο και ο γενικότερος χαρακτήρας των προβλημάτων». Απεργάζονται «τη δημιουργία ενός νέου και γιγαντιαίου παγκόσμιου απαρτχάιντ που θα αφορά την κοινωνία της πληροφορίας»²¹. Στα πλαίσια αυτής της ιδιότυπης απαγορευτικής διάκρισης τείνουν να διαχωρίζουν τους γνώστες και τους χρήστες των νέων μέσων «επικοινωνίας» από όλους τους άλλους.

Μόνο ένας ευφάνταστος μπορεί να ισχυριστεί ότι η διαμόρφωση των κοινωνιών της πληροφορίας/πληροφόρησης συνοδεύεται από διαδικασίες που δίνουν τη δυνατότητα ν' αποκτηθούν τα πληροφοριακά προϊόντα χωρίς κοινωνικούς, εκπαιδευτικούς, χωροταξικούς ή και ιδεολογικούς αποκλεισμούς. Ακόμη και η απλή πρόσβαση επηρεάζεται από κοινωνικούς καθορισμούς. Είναι, επίσης, γεγονός ότι δεν τίθενται στις προτεραιότητες των κοινωνιών οι οφειλόμενες απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν το ποιοι δημιουργούν και ποιοι διανέμουν τις προσφερόμενες από τα τεχνολογικά και πληροφοριακά δίκτυα υπηρεσίες, ποιοι κατέχουν ή διαχειρίζονται τα δίκτυα των επικοινωνιών. Με απελπιστικά αργούς ρυθμούς μετατρέπονται σε πράξη οι διακηρύξεις για γενικευμένη, ποιοτική, δημοκρατική, πλουραλιστική προσφορά υπηρεσιών. Βεβαίως, δεν έχουν θεσπιστεί κανόνες για την αποφυγή ή την αντιμετώπιση παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των εννοιών υπέρ κερδοφόρων μόνο προϊόντων, των προνομίων σ' εκείνους τους καταναλωτές που συνδέονται με την οικονομική και εξουσιαστική ολιγαρχία. Γι' αυτά και άλλα σοβαρά προβλήματα οι απολογητές του κυβερνοφιλελευθερισμού δε φλυαρούν, καθώς η διεθνοποίηση της αγοράς δεν επιτρέπει εναλλακτικές κινήσεις και λύσεις. Εξάλλου, στα επικοινωνιακά δίκτυα έχει διαμορφωθεί μια *de facto* κυριαρχία, ενώ ο *de jure* εκδημοκρατισμός αυτών των πεδίων αργεί ή υπονομεύεται, όπως, λ.χ., στις αμμόδιες επιτροπές και ομάδες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στα καθεστώτα «επικοινωνιακής αφθονίας» (ο όρος είναι του Karl Popper) διατυπώνονται σοβαρές προτάσεις που αναφέρονται στη «δεοντολογικά ορθή» λειτουργία των μέσων «επικοινωνίας», στην εκπαιδευτική και επαγγελματική επάρκεια και συνεχή αξιολόγηση όσων εργάζονται σ' αυτά, στην εκπαίδευση των παιδαγωγών και των παιδιών για τη σωστή προσέγγιση και χρήση των μ.μ.ε. και των επικοινωνιακών δικτύων²². Ωστόσο, αυτές δεν οδηγούν σε ριζική τροποποίηση της ιδεολογικής λειτουργίας των σύγχρονων μέσων «επικοινωνίας» και των πληροφοριακών δικτύων. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται η υιοθέτηση μιας κριτικής στάσης σε ατομική και συλλογική βάση η οποία απέχει από την εύκολη επιλογή της λογοκρισίας ή της καταστολής και από άλλες μαγικές συνταγές. Βασικά στοιχεία αυτής της στάσης συνδέονται με τη διεκδίκηση και τη διαμόρφωση νέων νομικών ρυθμίσεων, θεσμικών οργάνων, ηθικών κανόνων. Αναγκαίων στοιχείων για να ελέγχεται η δυνατότητα, αφενός της κυριότητας — εμπορίας προγραμμάτων και διαφημίσεων στα μ.μ.ε. Αφετέρου, για να επαναπροσδιοριστεί η δημόσια παροχή υπηρεσιών στους τομείς των αναμεταδόσεων και της διαχείρισης των νέων τεχνολογικών δεδομένων και δικτύων. Για τη διαμόρφωση της ποθούμενης στάσης καθοριστική είναι η κινητοποίηση των συλλογικών υποκειμένων —εργαζόμενοι, κοινωνία των πολιτών— που το παρόν και το μέλλον της ζωής τους επηρεάζεται από τα συστήματα των mass media, των multi media και από τα επικοινωνιακά δίκτυα.

Τα προηγούμενα συνθέτουν το γενικό πλαίσιο για την αναγκαία αναθεώρηση των πολιτιστικών προτύπων, τα οποία κυριαρχούν επειδή τα επιβάλλουν οι ηγετικές κοινωνικές δυνάμεις και τα αποδέχονται οι κυριαρχούμενες ομάδες. Αλλά η κριτική στάση προϋποθέτει τον απεργλωτισμό από αυτά τα πρότυπα πολιτισμού. Έστω υπογείως και χωρίς τη συγκατάθεση των κυρίαρχων του παιχνιδιού συντελούνται διεργασίες για την επίτευξη αυτού του στόχου. Το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας των επικοινωνιών και της πληροφόρησης είναι γεγονός ότι επιτρέπει να παρέχονται στο σύνολο του λαού σε κάθε χώρα εκείνα τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για να μπορεί ν' αποφασίζει «εν επιγνώσει», όπως επιμένει ο Κορνήλιος Καστοριάδης²³. Όμως «για το νόημα της τελευταίας αυτής έκφρασης, μόνο ο ίδιος ο πληθυσμός μπορεί να αποφασίσει και κανένας άλλος στη θέση του».

Αυτή η θλιβερή επικοινωνία —διαρθρωμένη πάνω στην πληροφοριακή και στη μη-επικοινωνία— αργά και σταθερά δημιουργεί την άρνησή της στο χωριό, την πόλη, την εθνική κοινωνία ή τον πλανήτη. Είναι η άρνηση της οποίας αγνοούμε την τελική μορφή. Αλλά γνωρίζουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της, όπως είναι η αποκέντρωση, ο σεβασμός της διαφορετικότητας, η τόνωση της «ηθικής της ευθύνης», η συμμετοχή και η συνεργασία, ο αυτοκαθορισμός και η αυτοδιεύθυνση, η εναλλακτική προς τον ολοκληρωτισμό της αγοράς οργάνωση.

Σημειώσεις

1. Βεβαίως υπάρχουν αξιολογες προσπάθειες και εκδόσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Επιστημονική Συνάντηση *Τηλεόραση και επι-κοινωνία* (Τομέας Ψυχολογίας, Τμήματος Φ.Π.Ψ. Ιωαννίνων, 17-20 Απριλίου 1986), εκδ. Παρταρητής, Θεσσαλονίκη 1988. Μ. Σεραφεινίδου, *Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987. Νεοκλή Σαρρή, *Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση, Σειρά δοκιμίων για το πλατύτερο κοινό*, εκδ. Γόρδιος, τόμοι Α' -Β', Αθήνα 1992. Γ. Βέλτσου, *Για την επικοινωνία*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1992. Denis McQuail-Sven Windelh, *Μοντέλα επικοινωνίας (για τη μελέτη των μέσων μαζικής ενημέρωσης)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1993. Χάρι Ναξάκη, *Οι βιομηχανίες της Γνώσης και της Πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1995.

2. Η.Μ. Enzensberger, *Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1981, σ. 12.

3. Κορνήλιου Καστοριάδη, *Τα σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 301.

4. πρβλ. τις απόψεις του Αιμίλιου Μεταξόπουλου, «Η απόλαση της απραγίας», στον τόμο *Τηλεόραση και επι-κοινωνία*, ό.π., σσ. 41-72.

5. Karl Popper-John Condry, *Τηλεόραση: κίνδυνος για τη δημοκρατία*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995, σσ. 29, 30.

6. Karl Popper-J. Condry, ό.π., σ. 58.

7. Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η εξουσία των μ.μ.ε.», *Κυριακάτικη Αυγή*, 21-5-1995.

8. Η.Μ. Enzensberger, ό.π., σ. 27. Βλ. επίσης, Ευτύχη Μπιτσάκη, «Μ.Μ.Ε.: παράγων διαφωτισμού ή δημιουργίας πλαστής συνείδησης», *Ουτοπία*, τ. 8, Νοε-Δεκ. 1993, σσ. 111-120. Noam Chomsky, «Ο έλεγχος των μέσων ενημέρωσης και τα θεαματικά επιτεύγματα της προπαγάνδας», *Ουτοπία*, τ. 9, Ιαν.-Φεβρ. 1994, σσ. 7-28.

9. Χάρι Ναξάκη, «Οι κοινωνίες της πληροφορίας», περιοδικό *Άρδην*, τ. 1, Μάρτιος 1996, σσ. 37-39, ιδίως σ. 39. Βλ. και Γιώργου Καραμπελιά, *Στα μονοπάτια της ουτοπίας, Για την υπέρβαση του δυτικού παραδείγματος*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1995, ιδίως την ενότητα *Στο κατάφλοι των κοινωνιών της πληροφορίας*, σσ. 164-173.

10. Χάρι Ναξάκη, ό.π., *Άρδην*, σ. 39.

11. Λουτσιάνα Καστελίνα, «Τα μ.μ.ε. και ο ρόλος τους στην εποχή μας», *Η Εποχή*, 14-5-1995.

12. Συνέντευξη στο περιοδικό *Άλφα*, τ. 1, Ιανουάριος 1995.
13. Σταυρούλα Τσινόρεμα, «Τηλεόραση», “Επικοινωνία” και εξουσία: Brecht εναντίον Orwell», στον τόμο *Τηλεόραση και επικοινωνία*, ό.π., σσ. 97-110, εδώ σσ. 100-101.
14. Μάριου Πλωρίτη, «Ένας προφήτης των “μέσων”». Ο.Μ. Μαζ Λουάν και η επικοινωνία», *Το Βήμα*, Ιανουάριος 1981.
15. Παναγιώτη Νούτσου, «Πολιτιστική ταυτότητα, “Επικοινωνία”, “Αποξένωση”», στον τόμο *Τηλεόραση και επικοινωνία*, ό.π., σσ. 27-40, εδώ σ. 37.
16. Παναγιώτη Κονδύλη, «Η ραγδαία εξάπλωση της Πληροφορικής και οι συνέπειές της», *Κυριακάτικη Καθημερινή*, 19-11-1995. Βλ. και την χαρακτηριστική ποικιλία απόψεων στην επιλογή κειμένων των H.D. Thoreau, W. Lippmann, G. Debord, J. Habermas, W. Benjamin, U. Eco κ.ά. με τίτλο *Το μήνυμα του μέσου. Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.
17. Θ. Βέικου, *Ο κόσμος σε διασπορά. Έθνη και οικουμένη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 67.
18. Γιάννη Μηλιού, «Σχέση των μ.μ.ε. με την εξουσία», *Η Εποχή*, 25-6-1995.
19. Βλ. πρόχειρα για πρόσφατα γεγονότα ελληνοτουρκικών οξύνσεων το άρθρο του Δημήτρη Σκούφη «INTERNET S.O.S.: εθνικισμός», περιοδικό *Αντί*, τ. 598, 6-2-1996, σσ. 29-31. Επίσης, τις επισημάνσεις του Ηλία Κατσούλη στο συλλογικό τόμο *Η Ευρώπη αντιμέτωπη με το φαινόμενο του ρατσισμού*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1995, σσ. 32 και 41.
20. R. Debray, «Η διαλεκτική της καθαρής τηλεόρασης», περιοδ. *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 1, 25-3-1995, σσ. 40-43.
21. Λ. Καστελίνα, «Η τηλεματιική λεωφόρος ξεκίνησε άσχημα στις Βρυξέλλες», περιοδ. *Άλφα*, τ. 4, Μάιος 1995, σσ. 25-28.
22. Προτάσεις των Κ. Popper και J. Condry, που αναλύονται στον τόμο *Τηλεόραση: κίνδυνος για τη δημοκρατία*. Πρβλ. τα πορίσματα της έρευνας που έκανε η Αλεξάνδρα Κορωναίου, *Νέοι και μέσα Επικοινωνίας. Κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτισμικών πρακτικών του ελεύθερου χρόνου των νέων 11-13 ετών*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992.
23. Κ. Καστοριάδη, *Τα σταυροδρόμια...*, ό.π., σ. 301.

Betsy Nimocic, 20ός αιώνας